

HATİBZÂDE MUHYİDDİN EFENDİ (ö. 901/1496)

Fıkıh ve kelâm âlimi.

Kastamonu'da doğdu. Asıl adı Muhyiddin Mehmed, babasının adı Hatibzâde Tâceddin İbrâhîm'dir. Kaynaklarda daha çok Hatibzâde, bazan da Hatibzâde-i Rûmî lakabıyla anılır. Aynı ismi taşıyan çağdaşı Niksarlı Muhyiddin Mehmed (b. İbrâhîm) ile zaman zaman karıştırılmış, hatta bu ikisinin aynı kişi olduğunu düşünenler bile olmuştur. Niksarî'yi babasının dayısı olarak zikreden Taşköprizâde'nin bunları ayrı kişiler olarak göstermesi (eş-Şekâ'ik, s. 147, 273) bu tereddüdü ortadan kaldırmıştır.

İlk öğrenimini İznik'te müderrislik görevinde bulunan babasından alan Hatibzâde onun yanında sarf ve nahivle birlikte fıkıh, kelâm ve tefsir gibi temel İslâmî disiplinleri de tahsil etti. Daha sonra devrin önemli âlimlerinden Hızır Bey ve İran'dan Anadolu'ya gelen Alâeddin et-Tûsî ile temas kurup kendilerinden ders aldı. İlk müderrislik görevine İznik'te Orhan Gazi Medresesi'nde başladı. Bu medreseye ne zaman tayin edildiği belli olmakla birlikte 875 (1470) yılına kadar burada kaldığı bilinmektedir. Bu küçük medresede ilmi ve gayretiyle dikkat çeken Hatibzâde aynı tarihte, Fâtih Sultan Mehmed'in kurduğu Sahn-ı Semân Medresesi'ne nakledildi. Burada başmüderrisliğe kadar yükseldiyse de kendisiyle Fâtih arasında cereyan eden bir hadiseden dolayı görevinden azledildi. Daha sonra Molla Gürânî'nin araya girmesiyle müderrislik görevine dönmesine izin verildi. Zamanla padişahın güven ve takdirini kazanarak onun özel hocası oldu. Ancak Fâtih, münazaralar sırasında padişahın hocası olduğunu söylemek suretiyle kendisini istismar ettiğini öğrenince onu saraydan uzaklaştırdı. Bundan sonra İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik görevini sürdüren Hatibzâde, vefatında Eyüpsultan civarında Ali Kuşçu'ya ait kabrin yakınına defnedildi. Kaynaklarda, Eyüp Sultan Medresesi'nde müderrislik yapan ve görevi sırasında hizmetçisi tarafından öldürülen bir oğlunun bulunduğu kaydedilir.

Çok sayıda öğrenci yetiştiren Hatibzâde, Kemalpaşazâde ve Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi'ye hocalık yaptıktan başka Tâcizâde Câfer Çelebi, Fenârîzâde Muhyiddin Mehmed Şah, Zeyrekzâde Ahmed Rûkneddin, Sarıgözü Nûreddin Efendi, Hayâlî-i Kadîm, Bâbek Çelebi, Abdülvehhâb b. Abdülkerîm, İbrîzâde, Kara Bâlî Aydınlı gibi âlimleri yetiştirmiştir.

Hatibzâde ilmî tartışmalara düşkün bir kişiliğe sahipti. Özellikle Sahn medreselerinde görev yaparken devrin önde gelen âlimleriyle sık sık müzakerelerde bulunur, müzakereler bazan tartışmaya dönüşürdü. Onun bu özelliği zaman zaman kendisini güç durumlara sokmuştur. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed devrinde Sadrazam Koca Dâvud Paşa, dönemin büyük âlimlerinden Hocaâde Muslihuddin Efendi'yi İstanbul'a davet ederek Hatibzâde ile münazarada bulunmasını istemiş, Hocaâde, onun ilim ve ahlâk sınırlarını aşan tavrını görünce orada bulunan üç talebesinden her birinin kendisiyle tartışabileceğini, dolayısıyla önce emsalleriyle tartışması gerektiğini, eğer onlara üstünlük sağlayabilirse kendisiyle münazaraya girebileceğini söylemiştir. II. Bayezid zamanında Muslihuddin Mustafa Kesteli, Zenbilli Ali Efendi ve Sinan Paşa gibi âlimlerle de bir araya gelip ilmî sohbetlerde bulunan Hatibzâde, tartışmalarda baskın çıkmak için her çareye başvururdu. II. Bayezid'in huzurunda, Alâeddin Arabî Efendi'nin de aralarında bulunduğu bir grup âlimle tartışırken saygı ölçülerini aşarak konuyla ilgisi bulunmayan şeyler söylemeye başlayınca padişah bundan rahatsız olmuş ve iddialarını ispat etmek için bir risâle yazmasını söylemiştir. Bunun üzerine Hatibzâde'nin yazdığı *Risâle fi bahşi'r-rû'ye ve'l-kelâm* adlı eseri okuyan sultan memnun kalmamış, veziri Çandarlı İbrâhîm Paşa'ya emrederek onun ülkeyi terketmesini istemiştir. Ancak İbrâhîm Paşa, olayın büyümesini istemediğinden padişahın emrini bildirmediği gibi Hatibzâde'yi hoşnut etmek için padişah adına kendisi bir miktar para göndermiş ve hadiseyi unutturmaya çalışmıştır (Taşköprizâde, s. 148-149).

Tartışmalarda güzel konuşan, sözünü esirgemeyen ve güçlü mantıkî tahliller yapan Hatibzâde'nin ahlâk bakımından fazla yükselemediği (*Osmanlı Müellifleri*, I, 294) ve daima kendisini emsallerinden üstün gördüğü belirtilir. Nitekim Celâleddin ed-Devvânî, İstanbul'daki talebelerinden birine yazdığı mektupta Hatibzâde'ye ve Hocaâde Muslihuddin Efendi'ye selâm gönderirken onun ismini Hocaâde'den önce yazdığından Hatibzâde

Hocaâde'den üstün bir âlim olduğunu iddia etmiş, vezir İbrâhîm Paşa da isimdeki sıralamanın üstünlüğe delâlet etmeyeceğini söylemiştir (Gazzî, I, 24). Öte yandan Hatibzâde âlimlerin idarecilerden üstün olduğunu düşünürdü. Kaynakların belirttiğine göre, zamanın şeyhülislâmı Efdalzâde Hamîdüddin Efendi ile birlikte tebrik merasimi için Dîvân-ı Hümâyûn'a gittiklerinde şeyhülislâmın vezirlere hürmet göstermesi üzerine onu uyarmış ve idarecilere iltifat etmenin ilmin izzetiyle bağdaşmayacağını söylemiştir. Hatta kendisinin II. Bayezid'i ziyareti sırasında elini öpmeyip musafaha etmekle yetindiği kaydedilir (Taşköprizâde, s. 148).

Hatibzâde'nin, çağdaşı Kâsım İzârî Germiyânî ile birlikte dönemin âlimlerinden Molla Lutfi'nin öldürülmesine fetva verdiği belirtilir. Efdalzâde ile Muhyiddin Ahaveyn ise Molla Lutfi'den rahatsızlık duydukları halde fetvayı onaylamamışlardır. Hatibzâde'nin, Molla Lutfi'nin kendisine ve kitaplarına yönelttiği tenkitten rahatsız olduğu, nitekim onun idam edilmesinden sonra yakınlarına, "Kitaplarımı kurtardım" dediği ileri sürülüyorsa da (Gökyay, s. 45) buna dair belge gösterilememiştir. Esasen Molla Lutfi'nin Hatibzâde'yi eleştirdiği husus önemli bir konu olmayıp bundan dolayı onun Molla Lutfi'nin ölümüne fetva vermiş olabileceğini kabul etmek mâkul görünmemektedir. Ayrıca ulaşılan yeni belgelerde Molla Lutfi'nin öldürülmesiyle ilgili başka önemli gerekçelerin bulunduğu ortaya çıkmıştır (Erünsal, XXXIII [1980-81], s. 74-78).

Hatibzâde ilmî yönden Fahreddin er-Râzî ekolüne bağlıdır. XIII. yüzyıldan itibaren Muhammed b. Nâmâver el-Huncî ve Sadreddin Hılâtî kanalıyla Anadolu'ya gelen bu ekol, Molla Fenârî ve talebesi Molla Yegân ile devam etmiştir. Molla Yegân aynı zamanda Hatibzâde'nin babasının da hocasıdır. Daha çok fıkıh ve kelâm-la meşgul olan Hatibzâde devrin geleneğine uyarak bazı eserlere şerh ve hâşiye yazmıştır. Fâtih'in huzurunda malî ve ilmi dolayısıyla övülen Molla Fenârî'nin çoğu eserlerinin derleme olduğunu söyleyerek onu eleştirmişse de (Hoca Sâdeddin, II, 412-413) kendisinin yaptığı çalışmalar da bundan öteye geçememiştir.

Eserleri. A) Fıkıh ve Usulü. 1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Vikâye* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3896; İsmihan Sultan, nr. 350). Tâcüşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye* adlı

eserine Seyyid Şerîf el-Cürcânî tarafından yapılan şerhin baş kısmına yazılan hâşiyedir. II. Bayezid'in isteği üzerine telifine başlanan eser, müellifin oğlunun öldürülmesi üzerine ancak tahâret ve abdest konularına kadar gelebilmiştir. 2. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Muhtaşar* (Âtîf Efendi Ktp., nr. 672; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 471; Tire İlçe Halk Ktp., Necib Paşa, nr. 196). İbnü'l-Hâcib'in, kendisine ait *Muntehe's-sûl ve'l-emel* adındaki eserden ihtisar ederek hazırladığı *Muhtaşarü'l-Muntehâ*'ya Adudüddin el-İcî tarafından yapılan şerhe Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin yazdığı hâşiyenin baş kısmına hâşiyedir. Hatibzâde bu eserinde, kendisinden önce aynı şerhe hâşiye yazan hocası Alâeddin et-Tûsî'yi eleştirmektedir. 3. *Hâşiye 'ale'l-Mukaddimetü'l-erba'a*. Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd'un telif ettiği *Tenkihu'l-uşûl* adlı esere yine kendisinin *et-Tavzîh fi halli gavâmizi't-Tenkih* ismiyle yazdığı şerhe Teftâzânî tarafından kaleme alınan *et-Telvih fi keşfi hakâ'iki't-Tenkih* adlı şerhin hüsün ve kubuh faslında yer alan dört mukaddimesi üzerine yapılmış bir hâşiyedir. Eser, Muslihüddin Mustafa Kesteli ve Abdüssamed Samsunî'nin aynı kitabın aynı bölümüne yaptıkları hâşiyelerle birlikte müstakil bir mecmua halinde mevcut olup (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 672) diğer bazı nüshaları da vardır (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2027; Râgıb Paşa Ktp., nr. 1459). 4. *Risâle fi nakdi'l-vudû'* (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 847; Esad Efendi, nr. 951). Bazı nüshalarında *Risâle fi hükmi't-tahtîr* (Süleymaniye Ktp., Kasıdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 710) şeklinde adlandırılan eser, Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sinde, abdesti bozan hususlardan biri olarak bedenden bir şeyin çıkması ve akmasına dair bilgilerin şerhi ve tashihi amacıyla yazılmıştır. 5. *Risâle fi fezâ'ili'l-cihâd*. Birçok yazma nüshası bulunan eser (meselâ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1984, 1988, 1989; Lala İsmâil, nr. 691), bazı nüshalarında *Risâle fi'l-cihâd* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3498) ve *el-İrşâd fi fezâ'ili'l-cihâd* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1984) adlarıyla da anılmaktadır. Kitap cihadın fazileti ve onu terketmenin hükmü, cihadla ilgili olarak yöneticilere düşen görevler ve şehitlik mertebesi olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir.

B) Kelâm. 1. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti't-Tecrid*. Çeşitli nüshaları bulunan eser

(Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1114; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2927, 2928, Hâlet Efendi, nr. 442, Lâleli, nr. 2215, Hamidiye, nr. 725), Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Osmanlı medreselerinde temel ders kitabı olarak okutulan *Tecridü'l-kelâm*'ına Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî tarafından yapılan *Teşyidü'l-kavâ'id fi şerhi Tecridi'l-akâ'id* adlı şerhe Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin yazdığı hâşiyeye hâşiyedir. 2. *Risâle fi kelâmillâh ve rü'yetih*. II. Bayezid'in isteği üzerine yazılan ve müellifin olgunluk dönemine rastlayan bu eserde, klasik kelâm kaynakları kullanılarak kelâm-ı nefsinin ezelliliği ve rü'yetullahın cevazı konuları ele alınır. İstanbul kütüphanelerinde yazmaları bulunan eserin (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2276; Lâleli, nr. 2236) bazı nüshaları *Risâle fi bahşi'r-rü'ye ve'l-kelâm* adını taşımaktadır (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2997; TSMK, III. Ahmed, nr. 1842). 3. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*. Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf*'ına Cürcânî tarafından yapılan şerhin baş tarafına yazdığı hâşiye olup çeşitli nüshaları mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1188; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1610; Edirne Selimiye Ktp., nr. 1034). 4. *Risâle fi nefyi nisbeti'l-hüsran ile'l-enbiyâ'* (Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmaları, nr. 100, 3572). Eser, İbn Hayreddin adlı bir âlimin, "Evliâ olanı terketmeleri sebebiyle peygamberler de hüsran içinde bulunmuştur" sözüne karşılık olarak yazılmıştır. Bu görüşü reddeden ve kısmen ismet-i enbiyâ konusuna da temas eden risâle bazı nüshalarda *İslâhu kavli İbn Hayriddîn* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2052), bazılarında da *Risâle fi tevcîhi 'umûmi'l-hüsran* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3547) adıyla anılır. 5. *el-Cezrû'l-eşam* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2200). Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâşid*'inin hüsün ve kubha ait bölümüne yapılan bir şerhtir. Eser, Millet Kütüphanesi'ndeki nüshasında (Murad Molla, nr. 706) *Hâşiye 'ale'l-hüsün ve'l-kubh* adıyla geçer. 6. *Risâle fi bahşi'l-'ilm ve'l-kelâm*. İlim ve kelâm terimlerinin tanımla ilgili iki varaklık bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2829). 7. *Risâle fi ikfârî men esnede'l-cebr ile'l-enbiyâ'*. Kâtib Çelebi'nin Hatibzâde'ye nisbet ettiği eserin (*Keşfü'z-zunûn*, I, 848) nüshası tesbit edilememiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Cârullah

Efendi, nr. 2087) bu müellif adına kayıtlı *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Aqûd* adında bir eser bulunmaktaysa da sayfanın üst kısmına sonradan ayrı bir kalemlle yazılmış İbn Hâtib notundan başka eserin müellife aidiyetini gösteren bir delil yoktur, kaynaklarda Hatibzâde'nin böyle bir hâşiye kaleme aldığı da zikredilmemektedir.

C) Diğer Eserleri. 1. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf*. Zemahşerî'ye ait *el-Keşşâf* adlı tefsirin Fâtîha sûresiyle Bakara sûresinin ilk yirmi beş âyetinin tefsiri üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî tarafından yazılan hâşiyeye hâşiyedir. *Ta'likât 'alâ evâ'ili'l-Keşşâf* şeklinde de anılan eserin bazı nüshaları mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 202; Millet Ktp., Murad Molla, nr. 268; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1610). 2. *Risâle fi'l-cihe. Osmanlı Müellifleri*'nde yanlışlıkla *Risâle fi ta'yini ciheti'l-kible* olarak gösterilen eser (I, 294), Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvinî'nin *Hikmetü'l-âyn* adlı eserine Muhammed b. Mübârek Şah'ın yazdığı şerhe Seyyid Şerîf el-Cürcânî tarafından yapılan hâşiyenin cihetle ilgili bölümüne hâşiyedir. Bazı kütüphane kayıtlarında *Risâle fi havâşî Şerhi hikmeti'l-âyn* adıyla da anılan risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki nüshası bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 2350; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 600). 3. *el-Ecvibetü'l-tis'a*. Müellifin, ilmin mahiyetiyle ilgili olarak bir grup âlimle yaptığı tartışmada ortaya konan soruları cevaplandırmak üzere kaleme aldığı iki varaklık bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 600).

BİBLİYOGRAFYA :

Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 147-150, 273; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 166-171; Hoca Sâdeddin, *Tacü't-tevârih*, II, 412-413, 483-485; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, I, 24-25; *Keşfü'z-zunûn*, I, 498, 848, 859, 889; II, 1892; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 9; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 155; *Osmanlı Müellifleri*, I, 294; Brockelmann, *GAL*, I, 346, 671; II, 296; *Suppl.*, I, 646, 847, 926; II, 320; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 654, 659, 663; a.mlf., *İlmiye Teşkilâtı*, s. 175; Keh-hâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, VIII, 199; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 621; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 327, 385; Orhan Şaik Gökyay, *Molla Lûtî*, Ankara 1987, s. 42-47; Recep Cici, *Kuruluş-tan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları* (doktora tezi, 1994, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 227-281; İsmail E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lûtî Hakkında Birkaç Not", *TD*, XXXIII (1980-81), s. 56-78.

